

לקט אורות

אסופת מאמרים לכבוד ד"ר אורי מלמד
בהגיעו לשיבה

העורך:

נחם אילן

חברי המערכת:

שולמית אליצור, אפרים חזן, דורון יעקב, רינה לויזן מלמד

ספר זה יוצא לאור בתמיכת משרד המורשת

©

כל הזכויות שמורות

האגודה לטיפוח חברה ותרבות

כיכר העצמאות 11, נתניה 4211501

טלפון: 09-833-1325; פקס: 09-861-4712

www.teman.org.il

office@teman.org.il

עריכת לשון: אורלי אילני

עיצוב ועימוד: חנוך ולדנברג

כריכה: צרויה ורשבסקי

נדפס בדפוס מאור וולך, ירושלים תשפ"ד 2024

מסת"ב 8-1-93142-965-978 ISBN

תוכן העניינים

- 1 בפתח הספר
- 3 ראש מילין
- 5 אורי – האיש, החוקר והמורה
רינה לזין מלמד
- 9 רשימת פרסומים – ד"ר אורי מלמד

פרשנות מקרא

- 15 פירוש רס"ג (ישעיה כו) לשירת הגאולה לעתיד לבוא
חגי בן-שמאי
- 55 הפואטיקה והתרבות הערביות בשרות פירושו של ר' אברהם בן שלמה
לספרי נביאים ראשונים
יוסף יובל טובי

מדרשי תימן

- 79 וְאֶל אֲצִילֵי בְנֵי יִשְׂרָאֵל לֹא שָׁלַח יְדוֹ (שמות כד, יא): עיון משווה בחמש
תובנות ממדרשי מתימן
נחם אילן
- 105 מחשבת הרמב"ם במאור האפלה: בין שיטה לתוכן
אריאל מלאכי
- 131 ילקוט אלפיחאני על האפטריות לפרשות השבוע
אליעזר שלוסברג

שירה ופיוט

- 187 פיוטי התוכחה בקדושתאות לימים הנוראים: פיוט עתיק על תחיית המתים
שולמית אליצור

205 דרכי הסתגלות פרוזודיים של תרבות השיר העברי לשירת ערב:
בין מזרח למערב, בין מוקדם למאוחר
יוסף יהלום

237 שני ציורי לשון בשירת תימן – בין מסורת לחידוש
אפרים חזן

לשון

253 וַיֵּצֵעַ בְּצַנּוֹר
ציון עוקשי

265 על קטגוריה דקדוקית אחת במסורת תימן של הארמית הבבלית
דורון יעקב

279 תרגום מגילת רות לארמית חדשה בלהג יהודי רוונדרו
יפה ישראלי

299 שינויים לשוניים במהדורתו המאוחרת של הרומן 'יעיש' לחיים הזו
(בהשוואה למהדורה הראשונה)
אופיר קיסר

הגות

321 על העמים שהחליפו את העם – תרגום דרשה טז של אפרהם
יוסף ויצטום ויקיר פז

357 על חיבור ספר הכוזרי לר' יהודה הלוי
דניאל י' לפקר

369 "רעיון ודמיון" (על פי מו"נ א, מז) – על שמות נפרדים, נרדפים
ומשותפים בעקבות התרגום התיבוני למורה הנבוכים
חנה בשר

381 החובה להתפלל עבור המשיח: יסוד נשכח באמונה אצל הרמב"ם
י' צבי לנגרמן

מורשת תימן

- 403 אבני חן בתימן והשימוש הרפואי בהן
זהר עמר
- 413 היגוד סיפורים בתוך קהילה אתנית שורשית של יוצאות תימן
אילת אטינגר, פלטיאל גיאת ויואל פריץ

אבני חן בתימן והשימוש הרפואי בהן

זהר עמר

תימן הייתה אחת ממקורות אבני החן בעולם הקדום. במקרא מסופר שבראש המסחר באבני חן עמדה ממלכת שבא שבדרום תימן, שחלשה בתקופות מסוימות על חלקים מאתיופיה וקרן אפריקה. ממלכת שבא הייתה גם מקור לזהב ולצמחי בושם וקטורת כמו הלבונה והמור שגדלים בה עד היום. בזכות אוצרות טבע אלה הייתה תימן ידועה בעולם הקדום בשם "ערב המאושרת".

בין ארץ שבא לכוש (מזרח אפריקה) התקיימה זיקה גאוגרפית, תרבותית וכלכלית הדוקה, שבאה לידי ביטוי גם בקשרי משפחה: "וּבְנֵי כוּשׁ סְבָא וַחֲוִילָה וְסַבְתָּה וְרַעְמָה וְסַבְתָּא וּבְנֵי רַעְמָה שְׁבָא וְדָדָן" (בראשית י, ז).¹ מסתבר שחלק מתוצרת אבני החן והבשמים של חבש וסומליה היה מועבר לדרום ערב, ומשם הוא שווק כחלק מן הסחר הערבי.² בהקשר של אֶרֶץ הַחֲוִילָה המקרא מציין זיקה בין מקור הזהב למוצא האבנים הטובות: "וְזֶהב הָאֶרֶץ הַהִוא טוֹב, שֶׁם הַבְּדֵלָח וְאֶבֶן הַשֹּׁהַם" (בראשית ב, יא-יב).³

המסחר בזהב, בשמים ואבנים טובות היה לאורך כל התקופות בידי השליטים הערבים, שהעניקו אותם כמנחות קבע למלכי אשור.⁴ על מלכת שבא מסופר שהגיעה לירושלים עם מתנות יקרות למלך שלמה ובהן "וְאֶבֶן יָקָרָה" (מלכים א י, ב). עוד מסופר על סוחר תימן, ששלטו במסחר זה בשלהי ימי הבית הראשון והציעו את מרכולתם בעיר צור: "רְכִלֵי שְׁבָא וְרַעְמָה הֵמָּה רְכִלֵיךָ בְּרֹאשׁ כָּל בְּשֵׁם וּבְכָל אֶבֶן יָקָרָה" (יחזקאל כז, כב). גם בתקופה ההלניסטית היה יבוא של אבני חן, בשמים וזהב: "ומלכר זה מביאים הערביים למקום הזה בשמים ואבנים יקרות וזהב לרוב" (איגרת אריסטיאס קיד).⁵ ובימי הביניים אנו מוצאים באחת מתעודות

1 השו" וְהַעֲרַבִים אֲשֶׁר עַל יַד כּוּשִׁים" (דברי הימים ב כא, טז).

2 אפעל, עמ' 462-463; להב, עמ' 103-106.

3 אף אֶרֶץ הַחֲוִילָה נשלטה בידי שבטי דרום ערב, ראו את רשימת היוחסין של בני יקטן הכוללת את שבא, אופיר וחווילה (בראשית י, כח-כט).

4 אילת, עמ' 99, 220.

5 ראו כהנא, עמ' מג.

הגניזה אזכור של אבני חן שהעניק מתנה מצ'מון, נגיד תימן בערן בשנת 1131 לערך. בין השאר שימשו האבנים לשיבוץ טבעות חותם.⁶

זיהוי שמות אבני החן הנזכרות במקרא ובמקורות הקדומים בכלל היא אחת מן הסוגיות הקשות והסבוכות ביותר.⁷ עולם הפרשנות והמחקר עסק רבות בזיהוי שמות אבנים אלה, והוא נתון לפרשנות,⁸ אבל דומה שתיאור ספציפי של אבני חן שמקורן באזור תימן ונזכרות במקורות ההיסטוריים המאוחרים יותר, עשוי לסייע בכך.

אחת מאבני החן הנפוצות בעת העתיקה הייתה האמתיסט (Amethyst), הידועה בערבית בשמות ג'מוז, ג'משת או ג'מסת ושייכת לקבוצת אבני הקוור. אחד ממקורות האמתיסט בימי הביניים היה הרי שבאם שבתים,⁹ וואלם, ללא ספק, אבני החן המפורסמות שמקורן בתימן ובחצי האי ערב בכלל היו הקרנליאן והאוניקס, ולהן אייחד את חלקו הראשון של המאמר. לא אדון כאן בשימוש באלמוגים ובפנינים, שאינם מוגדרים כאבני חן מינרליים, אף שגם בהם היה שימוש שכיח בתימן.

קרנליאן (עקיק)

אבן החן המזוהה ביותר עם תימן היא הקרנליאן (Carnelian) – עקיק בערבית, ממשפחת מינרלי הכלקרון. באבנים אלה יש כמות קטנה של תחמוצות ברזל, והן המקנות להן את צבען החום-כתום-אדום. בתקופת המקרא וחז"ל נחשבה הקרנליאן אחת האבנים השכיחות והחשובות, והיא זוהתה עם האודם – הראשונה שבאבני החושן. כשליש מתוך ממצא של אלפי אבני חן שנמצאו בחפירות ארכאולוגיות בארץ ישראל ושימשו לתכשיטים ולחותמות היו של אבן זו.¹⁰ זאת ועוד, אני מציע לזהות עם אבן הקרנליאן את הקאמות (איוב כח, יח), שנקראת על שם מקום בתימן (כיום בסעודיה). בספרות הערבית הקדומה נשתמר הביטוי 'עקיק ראמה',

6 גויטיין ופרידמן, עמ' 28–29.

7 עמר, זיהוי, עמ' 7–27.

8 קופר, עמ' 80; גילמור, עמ' 1132; עמר, אבני חן, 148–151, 157–158.

9 אדריסי, עמ' 154.

10 עמר, אבני חן, עמ' 270–271.

כלומר הקרנליאן מראמה.¹¹ בחיבור פסכרופילון המתכר מציין שאבן התרשיש "דומה לאבן תימן".¹²

הספרות הערבית בנושא מחצבים בימי הביניים תיארה בהרחבה את מקורות הכרייה של עקיק אלאחמר (הקרנליאן האדום) המשובח של תימן,¹³ ובעיקר את מקורה במחוז צנעא.¹⁴ יתרה מזאת, העקיק היה גם כינוי לכמה עמקים ומרבצים בחצי האי ערב שבהם אבן זו מצויה, כמו באזור מדינה.¹⁵ הקרנליאן התימני נחשב אבן יקרה, שצבעה אדום עז, והיא בעלת שקיפות "מאירה".¹⁶ השימוש באבן העקיק היה שכיח גם בתכשיטים שיוצרו בתימן בעת החדשה.¹⁷

אוניקס וסרדוניקס (ג'זע)

אבן האוניקס (Onyx), בערבית ג'זע, אף היא שייכת לקבוצת מינרלי הכלקדון. היא מאופיינת בתשליב של פסים מתחלפים של צבעים שונים כמו לבן ושחור או חום, ונחשבה אחת מאבני החן הפופולריות בעולם הקדום. חלק מן הפירושים זיהו אותה עם השוהם שהייתה על כתפות האפור של הכוהן (שמות כה, ז; כה, ט ועוד) או עם אבנים אחרות שהיו על החושן.¹⁸ למשל, רכנו סעדיה גאון תרגם את אבן הלשם (שמות כה, יט; לט, יב) למילה ג'זע.

המקורות הקדומים שעסקו במרבצי אבני חן ציינו את אזור חצי האי ערב ובעיקר את הרי תימן כאחד ממקורות האוניקס החשובים. פליניוס הזקן, בן המאה הראשונה לספירה, כתב: "באשר לאוניקס – כך חשבו זקנינו, שהוא מצוי רק בהרי ערב".¹⁹ בספרות הערבית שעסקה במינרלים כתוב שיש בתימן אוניקס מסוגים

- 11 אבן ג'זי, א, עמ' 149.
- 12 פסכרופילון 11 XXVI.
- 13 ג'אחט', עמ' 15, 27; אבן מאסויה, עמ' 67; בירוני, עמ' 166–173; אריסי, עמ' 154; תיפאשי, עמ' 146.
- 14 אבן פקיה, עמ' 36; מוקרסי, עמ' 98, 101.
- 15 אנציקלופדיה של האסלאם, א, עמ' 336–337, הערך Akik. באזור מדינה היה גם מקום בשם עקיק.
- 16 גאחט', עמ' 15.
- 17 מוצ'בסקי-שנפר, עמ' 145; אבדר, עמ' 131.
- 18 לסיכום הרעות ראו עמר, אבני חן, עמ' 148–150 ובערכים השונים של האבנים.
- 19 פליניוס (59 XXXVI), עמ' 225. במקום אחר, הוא מתאר את תכונות אבני האוניקס הערביות, שם, 90 XXXVII, עמ' 317.

שונים, וכולם מופיעים באזור של מרבצי אבן הקרנליאן (עקיק).²⁰ המשכיל הערבי אלאדריסי (אמצע המאה השתי-עשרה) ציין במיוחד את האבן שמקורה בשבאם שבחבל חצ'רמות שבתימן.²¹

אבן דומה לאוניקס מבחינה גאולוגית היא הסרדוניקס (Sardonyx), המאופיינת בשילוב רצועות צבע שונות כגון לבן, שחור ואדום. גם הסרדוניקס נקראה בערבית בשם ג'זע. בימי הביניים היו מוכרים סוגים שונים שנבדלו אלו מאלו בצבעיהם המפוספסים ובמוצאם השונה, ומהם שהובאו מתימן מאותם מקומות שכרו בהם את הקרנליאן (עקיק).²² אבני הג'זע היו מסחרותיה של העיר צנעא בימי הביניים, והכינו מהן מגוון חרוזים.²³ גם בעת החדשה הן שימשו בתימן להכנת תכשיטים, למשל שיבוץ בתלבושת הכלה.²⁴

אחד מסוגי הסרדוניקס היה ידוע בשם ברקאני. מדובר באבן חן, שבמרכזה עיגול כהה על רקע שוליים בהירים, כדמות האישון בעין. בתרגומים הארמיים היא מזוהה עם אבן האחלמה, כמו אונקלוס שתרגם "עין עגלא"²⁵ או במילון הסורי-ערבי שכתב בר עלי ותרגם ג'זע אליאמני.²⁶

השימוש הרפואי

בעולם הקדום, כמו גם ברפואה המסורתית בימינו, רווח השימוש בתרופות המבוססות על מינרלים הודות לתכונות הכימיות שלהם,²⁷ וכן באבני חן הודות לסגולות שייחסו להן. הד לכך נמצא, למשל, במדרש הבא: "רבי שמעון בן יוחי אומר: אבן טובה היתה תלויה בצוארו של אברהם אבינו, שכל חולה הרואה אותו מיד מתרפא."²⁸ היחס של חז"ל לסגולות של אבני חן בא לידי ביטוי בהיבט

20	אבן מאסויה, עמ' 69; אבן פקיה, עמ' 36.
21	אדריסי, עמ' 154.
22	תיפאשי, עמ' 148-151.
23	אבן רסתה, עמ' 112.
24	אברר, עמ' 131.
25	ראו שמות כח, יט; לט, יב.
26	בר עלי, עמ' 214, 355. גם איליה בר-שינייא, עמ' 20, מזוהה את עין עגלא כמין סרדוניקס בשם בקראני, וכן ראו בירוני, עמ' 175.
27	דופין, עמ' 1-6; שמש, עמ' 400-410; עמר, אבני חן, עמ' 26-34.
28	בבלי בבא בתרא טז, ע"ב. גרסה מוקדמת מובאת בתוספתא קירושין ה, יז.

ההלכתי בסוגיית 'אבן התקומה'. חכמי התלמוד ייחסו לה סגולה לשמירת ההיריון של אישה, ולפיכך התיירו לאישה לצאת בה אף בשבת.²⁹ בעקבות התלמוד התייר גם הרמב"ם לצאת ב'אבן התקומה' בשבת. כלומר הוא הכיר בסגולתה של האבן, גם אם אין לכך הסבר הנראה לעין, וזאת על סמך הניסיון האנושי וחוות דעתם של הרופאים.³⁰

הרב יוסף קאפח ציטט את פירוש רש"י לתלמוד, ואחר כך העיד על השימוש באבן כזו בתימן:

ופרש"י אבן תקומה אבן שנושאות אותה נשים עוברות שלא יפילו וקורין לה קונטאנא בלע"ו. ולעז זה איני יודע אבל מכיר אני את האבן שהיא אבן חלולה אטומה באופן טבעי, ובתוך חללה אבן קטנה המקשקשת כאשר מניעים אותה, וארבע כאלה בגודלים שונים היו למשפחות מוסלמיות בעיר צנעא שהיו משאילים אותם לכל דורש יהודי או ערבי ללא שום תשלום אלא גמילות חסד.³¹

כאמור, נטה הרמב"ם להמליץ על שימוש בתרופות רק כשהוא מצא להן סעד ברופאים בני סמכא או שהוא ברוך אישית את 'יעילותן'. כזה הוא המקרה של אבן הבאדזהר, שנחשבה בתקופתו יעילה נגד הרעלות. בספרו על סמי המוות הוא הזכיר שני סוגים: אבן מחצבית שאינה יעילה כלל לעומת אבן מכיס מרה של בעל חיים שנתאמת ניסיונה.³²

ר' חיים חבשוש תיאר בהרחבה את השימוש באבני חן רפואיות בתימן בראשית המאה העשרים מתוך אמונה ביכולתן לסייע לעצור שטפי דם, למנוע עצירת זרע, להסיר מוגלה מן הגוף ולטפל במחלות העין. בייחוד ראוי לציון השימוש באבן חן לריפוי הכשת נחש: "וזה מעשהו – הוא לוקח אבן החפץ ושמה על הנשיכה עד אשר יתקבץ הארס אליה... ואין בעלי האבן הזאת לוקחים שום שכר, אלא עושים לשם שמים, למען תחשב להם לצדקה ולא ידענו בארץ תימן על זולת האבן המפורסמת הזאת".³³ מארי סאלם חביב, מרפא תימני שעלה לישראל בשנת

29 בבלי שבת סו, ע"ב.

30 רמב"ם, מורה הנבוכים, ג, לז.

31 קאפח, הלכות שבת יט, יד, הערה לד (עמ' תט).

32 רמב"ם, סמי המות, עמ' 79-80.

33 חבשוש, עמ' 39-40.

תשנ"ו, העיר שער לאחרונה היה קיים שם שימוש באבן לטיפול בהכשת נחש: "למי שהכישו נחש, היו מרחיבים את אזור ההכשה ומכניסים לשם "חפיץ" – אבן טובה ששואבת את הארס".³⁴ ברומה לחבשוש תיאר גם חיים צדוק בהרחבה את השימוש בתימן באבן ירוקה (שזוהתה אינה ברורה)³⁵ והושאלה כגמ"ח. אימו אף סיפרה לו כיצד בילדותו ניצלו חייו בזכות אבן זו:

באין רופא השתמשנו בכל מיני תרופות שהיו מקובלות להבשלת מורסה וכאשר זה לא הועיל, תלינו על צוארך אבן ירוקה ("סגולה"), שקיבלנו נגד משכון ממוסלמי חסיד אחד, שהיה משאיל אותה ללא תמורה לכל נזק, בין יהודי או מוסלמי. "סגולתא" של האבן הירוקה שהיא בולעת את המורסה בעודה בראשיתה או שמרככת ומפוצצת אותה אם הספיקה לגדול. לדברי אמי, אותה אבן ירוקה ואותם טיפולים, הוציאו אותי מתחום סכנת החנק.³⁶

בין אבני החן שמקורן בתימן ויוחסו להן סגולות רפואיות היו הקרנליאן והאוניקס שהוזכרו לעיל. בחיבוריו הרפואיים הזכיר הרמב"ם אבני חן כמו קרנליאן (עקיק) וקריסטל הקוורץ שנשחקו לתרופות, כפי שהיה מקובל בתורת הרפואה בימיו.³⁷ רבנו גרשון ב"ר שלמה בחיבור שער השמים כתב:

אלעקי"ק היא אבן הנקראת קרניול"ה, יביאו אותה מארץ המערב ומשבא ומארץ תימן יוציאוה מחוף הים כי שם תולדתה, והיא אבן שאין בה תועלת כלל, אך מזקת ואין אדם בריא יוציא אותה ממוצא שלה ולא יתקרב לגבולה, ואנשים מצורעים יוציאוה וימכרוה למדינות אחרות, והיא חזקה כחלמיש. ובן רש"ד וכן זה"ר כתבו שיש לה תועלת גדולה לשניים הכואבות וכורת הדם מהשתנה ודם ווסת הנשים בסגולה שבו.³⁸

על השימוש הרפואי בקרנליאן כתב גם רכי שלום שבזי במדרש חמדת הימים: "עקיק ימאני תימני, הוא יועיל למיעוט הדם באיברים, ויפה להניח אותו על מכוות אש".³⁹ על סגולת אבן האוניקס הוא כתב: "גז"ע – מועיל למקשה לילד, תתלהו

34 עמר, חביב, עמ' 377.

35 קיימות אפשרויות אחרות לזיהוי אבן זו, כגון אוליביין, אומרגד וכלקרון ירוק.

36 צדוק, עמ' 21.

37 פרקי משה, עמ' 276–279.

38 גרשון ב"ר שלמה, עמ' 16.

39 שבזי, עמ' 509.

ותועיל, מיד תועיל".⁴⁰ פנחס קפרא, מראשי עדת התימנים בארץ ישראל במאה העשרים, כתב בספרו שבתים האמינו בסגולת אבן העקיף לעצור יציאת דם בעת הדקירה, ולכן היו שנהגו לקשט את נדני פגיונותיהם באבן זו.⁴¹ הטיפול באבני חן שהתפרסמו בסגולותיהן הרפואיות נעשה לרוב באמצעות תלייתן או הנחתן על גוף החולים, כך שניתן היה להשתמש בהן שוב ושוב. בתימן היה ידוע על משפחות יהודיות מסוימות שהיו בבעלותן מחרוזות וצרורות עם אבני חן, והן הושאלו לחולים. יהודה לוי נחום מעיר על שתי אבנים שהיו שייכות לסבתו, ובנקב שהיה בהן הושחל שרוך נעל, כדי לתלותן על צוואר החולה. מדי פעם בפעם הן היו מושאלות תמורת משכון לנשים שזקקו להן, לדוגמה, כדי לרפא נפחות בגרון. עוד הוא מזכיר אבן מרפא שהייתה ברשותו של ר' עמרם בשארי, שסגולתה הייתה להפסיק זרימת דם הניגרת מפצע.⁴² שרשרת כזו נמצאת עדיין ברשות משפחתי, וכשענוד אותה על הצוואר היא שימשה גם לריפוי כאבי גרון. האבנים הן ברובן קרנליאן ומיעוטן אוניקס ואבני קוררץ (ראו תמונה). לפי עדות שמסר לי מארי אבי יוסף עמר ז"ל, בשנות הארבעים של המאה העשרים הייתה בבית האימאם התימני מחרוזת של אבני חן שכונתה מסבחת אלאמן, וסגולתה הייתה לאישה המקשה ללדת. במקרים מיוחדים היו פונים לבית המלך בבקשה לענוד אותה לצורך טיפול הדפעימי. השאלת אבני חן לצורך ריפוי ללא שכר נחשבה בתימן הן בקרב יהודים הן בקרב מוסלמים מעשה חסר.⁴³ לסיכום, תימן וסביבותיה היו מקור של אבני חן, בעיקר קרנליאן ואוניקס, שיוצאו לכל אזורי העולם הקדום. אבנים אלה ואחרות שימשו לתכשיטים, והיו גם חפצים יקרי ערך העוברים לסוחר. בייחוד יש לציין את השימוש השכיח של יהודים ומוסלמים בתימן באבני חן לריפוי, המשך למסורת הרפואית הקדומה.

40 שבזי, עמ' 507.

41 קפרא, עמ' 20.

42 נחום, עמ' תיה. ראו צילום של אבני המרפא בעמ' תיט.

43 הבשוש, עמ' 36; נחום, עמ' תיה; קאפת; צדוק, עמ' 21; קאפת, הלכות שבת יט, יד, הערה לד (עמ' תט).

מחרוזת אבני חן שהייתה ברשות משפחת חיים בן ישועה עמר הלוי ושימשה לריפוי, שבאם וצנעא, המחצית הראשונה של המאה העשרים

אבני קרנליאן המיועדות לשיבוץ, תימן, המחצית הראשונה של המאה העשרים

קיצורים ביבליוגרפיים

אברר = כרמלה אברר, 'תשבוק לולו - עטרת הפנינים: על תלבושת הכלה היהודייה מצנעא', מעשה רוקם: הלבוש והתכשיט כמסורת יהודי תימן, כרמלה אברר (עורכת), ירושלים תשס"ח, עמ' 124-148

אבן ג'וזי = אבן ג'וזי, מת'יר אלע'ראם אלסאכן אלי אשרק אלמאכנ, קהיר 1995

אבן מאסויה = יוחנא אבן מאסויה, כתאב אלג'ואהר וצפאתהא, אבו דאבי 2001

אבן פקיה = אבן פקיה אלהמד'אני, כתאב אלבלראן, ליידין 1885

אבן רסטה = אחמד אבן רסטה אלאצפהאני, תאב אלאעלאק אלנפיסה, ליידין 1881

אדריסי = אדריסי, נוהת אלמשתאק פי אח'תראק אלאאפאק, מהדורת Enrico Cerulli ואחרים, נאפולי-רומא 1974

איליה בר'שינייא = Paul De Lagarde, *Praeterrissorum - Libri duo*, Gottungae 1879

אילת = משה אילת, קשרי כלכלה בין ארצות המקרא, ירושלים תשל"ז

אנציקלופדיה של האסלאם = *The Encyclopaedia of Islam (New Edition)*, Leiden 1960

אפעל = ישראל אפעל, שבא, אנציקלופדיה מקראית, ז, ירושלים תשל"ז, טורים 459-466

בירוני = אלבירוני, כתאב אלג'מאהר פי מערפת אלג'ואהר, בירות 1936

בר עלי = Richard J.H. Gottheil, *Bar Ali (Isho): The Syriac-Arabic glosses*, Piscataway 2009

ג'אחט' = אלג'אחט', כתאב אלתבצר באלתג'ארה, קהיר 1935

גויטיין ופרידמן = שלמה רב גויטיין ומרדכי עקיבא פרידמן, ספר הודו ד (ב), חלפון הסוחר המשכיל והנוסע הגדול: תעודות מגניזת קהיר, ירושלים תשע"ג

גילמור = E.L. Gilmore, 'Which Were the Original Twelve Gemstones of the First = Biblical Breastplate?', *Lapidary Journal* 22 (1968), pp. 1130-1134

גרשון ב"ר שלמה = רבינו גרשון ב"ר שלמה, ספר שער השמים, ווארשא תרל"ז

דופין = Christophe. J. Duffin, 'The western lapidary tradition in early geological literature: medicinal and magical minerals', *Geology Today* 21 (2005), pp. 58-63

חבשוש = שלמה רב גויטיין, מסעות חבשוש, תל אביב תרצ"ט

כהנא = אברהם כהנא, הספרים החיצוניים, ב, ירושלים תש"ל

להב = שלום להב, 'דרום תימן - ראשיתו של נתיב הבשמים', תהודה 22 (תשס"ב), עמ'

מוצ'בסקי־שנפר = אסתר מוצ'בסקי־שנפר, יהודי תימן: אלפיים שנות תרבות ומסורת, ירושלים 2000

מוקרסי = אלמקרסי, אחסן אלתקאסים פי מערפת אלאקאליים (מהדרות De Goeje), ליידין 1906

נחום = יהודה לוי נחום, ספר התעודה מחשיפת גנזי תימן, חולון תשנ"ו
עמר, אבני חן = זהר עמר, החן שבאבן - אבני החושן ואבנים טובות בעולם הקדום, הר ברכה תשע"ו

עמר, זיהוי = -, 'זיהוי אבני החושן', בר"ד 31 (תשע"ו), עמ' 7-27
עמר, חביב = -, 'המרפא התימני מארי סאלם חביב', תהודה 41 (תשפ"ב), עמ' 375-379
פליניוס = חקר הטבע (נטוראליס היסטוריה), ספרים 33-37 (רוני רייך מתרגם), ירושלים תשס"ט

פסברו־פילון = Guido Kisch, *Pseudo-Philo's Liber Antiquitatum Biblicarum*, Notre Dame, Indiana 1949

צדוק = חיים צדוק, באהלי תימן, תל אביב תשמ"א
קאפח = הרב יוסף קאפח, רבינו משה בן מימון, משנה תורה, ג, ירושלים תשמ"ו
קופר = Charles. W. Cooper, *The Precious Stones of the Bible*, London 1924

קפרא = פנחס קפרא, מני תימן ובשעריים, רחובות תשל"ח
רמב"ם, מו"נ = רבינו משה בן מימון, מורה הנבוכים, יוסף קאפח (מתרגם), ירושלים תשל"ז
רמב"ם, סמי מות = רבינו משה בן מימון, ספר הסמים וההישמרות מפני הסממנים הקטלניים (זהר עמר וירון סרי, מהדירים), קרית אונו תשע"ט

שבזי = הרב שלום שבזי, מדרש חמדת הימים על התורה, חומש שמות (מהדרות ציון בר־מעוז), ירושלים תשע"ד

שמש = אברהם אופיר שמש, חומרי מרפא בספרות היהודית של ימי־הביניים והעת החדשה: פרמקולוגיה, היסטוריה והלכה, רמת גן תשע"ג

תיפאשי = אלת־פאשי, אזהאר אלאפכאר פי ג'ואהר אלחג'אר, קהיר 1977